

VARIA

EETP Vol. 16, 2021, No. 2(60)
ISSN 1896-2327 | e-ISSN 2353-7787
DOI: 10.35765/eetp.2021.1660.08

Nadesłano: 10.08.2020
Zaakceptowano: 20.10.2020

Sugerowane cytowanie: Sikorska I., Adamczyk-Banach M., Polak M. (2021)., *Odporni rodzice – odporne dzieci. Jak zasoby psychiczne rodziny wpływają na odporność psychiczną dziecka* „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce”, vol. 16, nr 2(60), s. 101-117.
DOI: 10.35765/eetp.2021.1660.08

Iwona Sikorska

ORCID: 0000-0002-1309-8065
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Magdalena Adamczyk-Banach

ORCID: 0000-0002-7854-3676
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Michał Polak

ORCID: 0000-0002-5646-3026
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Odporni rodzice – odporne dzieci. Jak zasoby psychiczne rodziny wpływają na odporność psychiczną dziecka

Resilient Parents – Resilient Children. How the Mental Resources of a Family Influence Child's Mental Resilience

SŁOWA KLUCZE ABSTRAKT

odporność
psychiczna, rodzina,
dzieciństwo,
rodzicielstwo, rozwój
dziecka

Odporność psychiczna dziecka jest zasobem opartym na czynnikach biologicznych (temperament, stan zdrowia) i społecznych (wpływ wychowawczy i atmosfera w rodzinie). Badania nad radzeniem sobie ze stresem pokazują, że odporna rodzina kształtuje odporne dziecko. Celem badania było poszukiwanie związków pomiędzy odpornością psychiczną rodziców a odpornością psychiczną ich dzieci.

Osobami badanymi byli rodzice dzieci w wieku przedszkolnym (N = 129) 5–6 lat (M = 5,77, SE = 0,44), w tym 121 matek oraz 115 ojców, z ośmiu przedszkoli na terenie Krakowa. Zastosowano dwie metody psychometryczne wypełniane przez rodziców: skalę obserwacyjną DECA (*The Devereux Early Childhood Assessment*),

mierzącą odporność psychiczną dziecka i jej składowe (inicjatywę, samokontrolę i przywiązanie) oraz natężenie dziecięcych zachowań problemowych, a także Skalę Prężności Psychiczej SPP-25 do oceny poziomu odporności psychicznej rodziców.

Badanie wykazało silne, pozytywne związki odporności psychicznej rodziców z odpornością psychiczną ich dzieci, tak w ujęciu całościowym, jak i w zakresie jej czynników składowych. Nie zaobserwowano istotnych różnic w profilach odporności pomiędzy dziećmi z wyższym i niższym poziomem zachowań problemowych. Doświadczenie trudnych wydarzeń życiowych wiązało się z niższym poziomem wszystkich aspektów odporności psychicznej zarówno u dzieci, jak i u ich rodziców. Upowszechnianie wiedzy o znaczeniu posiadania i rozwijania zasobów odporności psychicznej rodziców dla zdrowia psychicznego ich dzieci jest ważnym zadaniem społecznym na drodze popularyzacji wiedzy, jak i pedagogizacji rodziców w przedszkolu.

KEYWORDS ABSTRACT

mental resilience,
family, childhood,
parenthood, child's
development

The child's mental resilience is a resource based on biological (temperament, health) and social factors (parental influence and family atmosphere). Research on dealing with stress shows that a resilient family forms a resilient child. The aim of the study was to seek relationships between the mental resilience of parents and their children.

The subjects of the study were parents of preschool children (N = 129) aged 5-6 years (M = 5.77, SE = 0.44), including 121 mothers and 115 fathers, from eight kindergartens in Krakow. Two psychometric tests, filled in by the parents, were used: DECA (Devereux Early Childhood Assessment) observational scale, which measures child's mental resilience and its components (initiative, self-control and attachment), and the intensity of child's problematic behaviours; as well as the SPP-25 (Resiliency Assessment Scale) to assess the level of resiliency in parents.

The study showed strong positive relationships between the mental resilience of parents and the mental resilience of their children, both as a whole and in terms of its components. No significant differences in resistance profiles were observed between children with higher and lower levels of problematic behaviour. The experience of difficult life events was associated with a lower level of all aspects of mental resilience in both children and their parents.

The popularization of knowledge about the importance of having and developing the mental resilience of parents for the mental health of their children is an important social task. This goal can be achieved e.g. by educating parents in kindergartens.

Wstęp

Warunkami dobrego rozwoju oraz poczucia dobrostanu człowieka jest jego umiejętność radzenia sobie z wyzwaniami oraz pokonywania przeciwności. Dotyczy to szczególnie dzieci, gdyż ich postępy rozwojowe we wczesnym okresie życia prognozują powodzenie na kolejnych etapach. W znaczeniu węższym odporność psychiczna (*resilience*) dzieci oznacza zdolność powrotu do równowagi psychicznej po traumatycznym wydarzeniu, lub rozwój mimo niekorzystnych wpływów środowiska (Garmezy 1993; Masten 2001). Natomiast odporność psychiczna rozumiana w sensie szerokim to umiejętność podejmowania przewidzianych dla wieku zadań rozwojowych, pokonywanie codziennego stresu oraz adaptowanie się do nowych sytuacji czy trudnych wydarzeń (Fröhlich-Gildhoff, Rönnau i Dörner 2008; Pilecka i Fryt 2011; Sikorska 2016). Ta definicja wydaje się nam bardziej właściwa dla zaprezentowania tła teoretycznego naszych badań.

Odporność psychiczna jest zasobem uwarunkowanym zarówno czynnikami biologicznymi (temperament, stan zdrowia), jak i społecznymi, spośród których szczególnie ważny jest wpływ wychowawczy rodziców i atmosfera w rodzinie. Znaczenie mikrosystemu rodzinnego dla kształtowania się dziecięcej umiejętności radzenia sobie z trudnościami zostanie omówione w zakresie właściwości systemu rodzinnego oraz cech charakterystycznych rodzica.

Właściwości „odpornego” systemu rodzinnego

Odporna psychicznie rodzina, jako optymalne środowisko dla rozwoju odpornego dziecka, była konstruktem intensywnie analizowanym od lat 80. XX wieku (Constantine, Benard i Diaz 1999; McCubin, Thompson i McCubbin 2001; Walsh 2006, 2016a, 2016b). Froma Walsh (2016a, 2016b) definiuje odporność rodziny jako jej sposób reagowania na stres. Odpowiedź ta uruchamia interaktywne i komplementarne procesy w trzech obszarach. Pierwszy z nich, *przekonania i założenia*, składa się z trzech zakresów: 1) przekonania członków rodziny na temat znaczenia określonej, napotkanej właśnie przez rodzinę przeciwności, a więc to, czy jest postrzegana jako zagrożenie czy też wyzwanie; 2) optymizm, czyli uruchomienie potencjału rodziny w celu pokonania przeciwności; 3) transcendencja i duchowość – to, czy rodzina potrafi znaleźć wsparcie w trudnej sytuacji korzystając z wiary, kontaktu społecznego czy kontaktu z naturą. Drugim obszarem rodzinnym, mającym znaczenie dla radzenia sobie z wyzwaniami, są *wzory funkcjonowania rodziny* takie jak: 1) plastyczność, a więc zdolność rodziny do zmian, 2) spójność wewnętrzna, czyli wzajemne wsparcie, oraz 3) zasoby ekonomiczne rodziny, to jest wsparcie uzyskiwane od bliskich lub instytucji

oraz bezpieczeństwo finansowe. Natomiast trzecim obszarem jest *komunikacja i rozwiązywanie problemów w rodzinie*. I tutaj również można mówić o zakresach szczegółowych takich jak: 1) otwartość komunikacji, czyli spójność i jasność przekazu, 2) otwarta ekspresja emocji, czyli tendencja do ujawniania własnych przeżyć, oraz 3) współpraca w zakresie rozwiązywania problemów, a zatem wspólne podejmowanie decyzji i kreatywność.

U podstaw badań prowadzonych nad odporną psychicznie rodziną znajdowało się założenie o jej wpływie na kształtowanie się tego zasobu u dziecka: gdy rodzina sobie radzi, również wychowujące się w niej dzieci mogą się tego nauczyć (Mackay 2003). Wśród czynników rodzinnych zidentyfikowano wsparcie rodzicielskie (*parental support*), które pozwalało dzieciom lepiej poradzić sobie z trudnościami ekonomicznymi przeżywanymi przez rodzinę, a także korelowało pozytywnie z ich osiągnięciami szkolnymi. Również kontrola rodzicielska (*parental monitoring*) miała związek z ocenami szkolnymi oraz zachowaniem nastolatków. Zauważono ponadto związek rytuałów rodzinnych (np. wspólnych obiadów) z mniejszym nasileniem agresji i zaburzeń u dzieci (Coyle i James 2011).

Charakterystyka „odpornego psychicznie” rodzica

Oprócz studiów nad systemem rodzinnym, analizowane było także znaczenie własnej odporności psychicznej rodzica dla rozwoju dziecka. Definiowana jest ona jako umiejętność rodzica do bycia kompetentnym wychowawcą swojego dziecka, pomimo niesprzyjających warunków związanych z jego osobą, rodziną lub społecznością (np. choroba, ubóstwo, represje ze strony grupy [Taylor i Conger 2017]). Rodzicielska odporność psychiczna opiera się na wykorzystaniu indywidualnych zasobów, wiedzy, umiejętności i własnych mocnych stron, aby poradzić sobie w sposób adaptacyjny z trudną sytuacją i być mimo niej „wysokiej jakości” rodzicem. Wśród cech rodzica wymieniane są: wysoka samoocena, osiągnięcia zawodowe oraz sukces w podejmowaniu zadań rozwojowych przeznaczonych dla osoby dorosłej (Windle, Bennett i Noyes 2011). W analizowaniu odpornego psychicznie rodzica i jego funkcjonowania (*resilient parenting*) wskazano znaczenie takich obszarów jak: 1) poczucie skuteczności własnej rodzica (*self-efficacy*, przekonanie o wpływie na bieg własnego życia i gotowość do podejmowania wyzwań); 2) poczucie dobrostanu psychicznego (*psychological well-being*, zadowolenie rodzica z własnego życia); 3) poczucie społecznej przynależności (*social connectedness*, sieć przyjacielskich relacji ważnych i wspierających), oraz 4) jakość funkcjonowania rodziny (*family functioning*, istnienie czynników ryzyka w postaci ubóstwa, niepełnosprawności, choroby w rodzinie). Wszystkie cztery czynniki posiadają bezpośredni bądź pośredni wpływ na jakość rodzicielstwa i odporność psychiczną

dorosłego w tej roli (Taylor i Conger 2017). Badania nad odpornością psychiczną samotnych matek wykazały związek spostrzeganego przez nie społecznego wsparcia oraz własnych mocnych stron z ich poczuciem dobrostanu. Obydwa wymienione czynniki ochronne bardzo mocno wiązały się z pozytywnymi strategiami radzenia sobie, optymizmem, poczuciem własnej skuteczności oraz poczuciem wartości. Do samotnego rodzicielstwa lepiej adaptowały się matki o wyższym poziomie wymienionych zasobów (Conger i Conger 2002).

Badania nad kształtowaniem się odporności psychicznej dziecka dotyczyły również obserwacji stylów i standardów wychowania. Jednym z najlepiej znanych modeli obrazujących związki pomiędzy stylem wychowawczym rodziców a tworzeniem się zasobów dziecka jest propozycja Normana Constantina z zespołem (1999). Trzy formy „zewnętrznych oddziaływań rodzicielskich” zostały powiązane z trzema czynnikami odporności psychicznej dziecka. I tak wspierające związki opiekuńcze (*caring relationships*) wpływają na rozwój kompetencji społecznej (*social competence*), czyli zdolności do efektywnego komunikowania się, współpracy, empatii, odpowiedzialności i elastyczności w sytuacjach społecznych. Kolejnym oddziaływaniem zewnętrznym są wysokie oczekiwania ze strony dorosłych (później również rówieśników), a więc wiara w to, że dziecko jest w stanie poradzić sobie z określonymi wyzwaniami, co stymuluje rozwój wewnętrznej siły i poczucia własnej wartości. Owocem takiego traktowania przez otoczenie jest powstanie kolejnego zasobu wewnętrznego dziecka, jakim jest autonomia i poczucie ja (*authonomy and sense of self*), rozumiane jako poczucie tożsamości, wewnętrznej siły i skuteczności oraz samoświadomość. Kolejne standardy wyznaczone zewnątrz to oczekiwanie od dziecka znaczącej partycypacji (*meaningful participation*), czyli jego udziału w odpowiednich, angażujących i odpowiedzialnych działaniach czy wydarzeniach (np. konkursy, akcje charytatywne). Oddziaływania te łączone są z trzecim zasobem wewnętrznym – poczuciem sensu i celu (*sens of meaning and purpose*), a więc optymistycznym przekonaniem, że własne życie jest spójne, celowe i ma znaczenie (Constantine i in. 1999). Tak więc rodzice poprzez dawanie wsparcia, wiarę w możliwości dziecka oraz stawianie mu wymagań i stwarzanie okazji do osiągnięcia sukcesów wpływają na kształtowanie się jego odporności psychicznej.

Cel badań własnych

Wśród badań nad odpornością psychiczną niewiele jest studiów nad bezpośrednimi związkami zasobów dziecka i jego rodzica na poziomie szczegółowych, osobowych czynników ochronnych. Celem naszego badania jest próba odpowiedzi na pytanie, czy odporni psychicznie rodzice częściej mają odporne psychicznie dzieci? Ciekawiło nas także, czy istnieje większe podobieństwo w tym zakresie przy uwzględnieniu płci rodzica oraz podobieństwa szczegółowych zasobów obu stron.

Projekt badawczy, którego wyniki prezentujemy w artykule, opiera się na następujących założeniach teoretycznych:

1. Odporność psychiczna, w rozumieniu zasobów indywidualnych, jest zbiorem dyspozycji osobowych, które mogą przejawiać się w codziennym kontakcie z wyzwaniami i stresem (tzw. meta-zasób) (Ogińska-Bulik i Juczyński 2008; Pilecka i Fryt 2011; Sikorska 2016).
2. Rodzina, stanowiąca prymarny kontekst rozwojowy, wpływa na rozwój dziecka poprzez proces wychowania, wyznaczając określone wzorce i standardy, które mogą wpływać na rozwój odporności psychicznej u dziecka (Constantine i in. 1999; Froehlich-Gildhoff i in. 2008)
3. Oprócz możliwego podobieństwa temperamentalnego pomiędzy dziećmi a ich rodzicami, istnieje również podobieństwo w zakresie podejścia do wyzwań i trudności, powstałe na drodze obserwacji i modelowania (Coyle i James 2011; Gavidia-Payne, Denny, Davis i Jackson 2015).

Metoda

Prezentowane badanie stanowi część większego projektu mającego na celu ewaluację programu profilaktycznego w zakresie zdrowia psychicznego wśród dzieci w wieku przedszkolnym. Obejmuje analizę danych zebranych w pomiarze pierwszym, jesienią 2019 roku, przed rozpoczęciem zajęć grupowych. Badania uzyskały akceptację Komisji Etycznej Instytutu Psychologii Stosowanej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Prowadzone były za zgodą rodziców wyrażoną na piśmie, z zapewnieniem poufności i poszanowania danych osobowych. Rodzice wypełniali kwestionariusze indywidualnie, po czym zwracali je badaczom w zamkniętej kopercie.

Osoby badane

W badaniach uczestniczyli rodzice 129 dzieci przedszkolnych (54 dziewczynki i 65 chłopców) w wieku 5–6 lat ($M = 5,77$, $SE = 0,44$): 121 matek w wieku 21–45 lat ($M = 36,38$, $SE = 4,13$) oraz 115 ojców w wieku 23–53 lata ($M = 38,57$, $SE = 4,87$). Wśród badanych dzieci 92 posiadało bardzo dobry i dobry stan zdrowia, 30 doświadczyło trudnych sytuacji życiowych (choroba, śmierć, wypadek w rodzinie), a 99 brało udział w różnych zajęciach nadobowiązkowych.

Narzędzia badawcze

W badaniu wykorzystano ankietę zawierającą pytania o dane przedstawione w akapitach powyżej. Zastosowano także dwie metody psychometryczne – skalę

obserwacyjną DECA (*The Devereux Early Childhood Assessment*) oraz Skalę Prężności Psychiczej SPP-25.

Skala DECA (LeBuffe i Naglieri 1999) mierzy odporność psychiczną dzieci w wieku przedszkolnym (od 2;0 do 5;11 lat). Składa się z 37 pozycji, podzielonych na cztery skale: 1) *Inicjatywa (Initiative, IN)*, 2) *Samokontrola (Self-control, SC)*, 3) *Przywiązanie (Attachment, AT)* oraz 4) *Zachowania niepokojące (Behavioral Concerns, BC)*. Trzy pierwsze wymiary łączone są w całościowy *Indeks Czynników Ochronnych (Total Protective Factor, TPF)*, określający zasoby dziecka w odniesieniu do odporności psychicznej. Skala zachowań niepokojących określa natężenie symptomów problemowych, mogących stanowić predyktor dla rozwoju się zaburzeń emocji i zachowania w przyszłości. Polską wersję skali DECA (Sikorska, Adamczyk-Banach, Polak, w przygotowaniu) cechuje bardzo wysoka rzetelność (Alfa Cronbacha dla poszczególnych podskal wynosi od 0,80 do 0,88), a także satysfakcjonująca trafność teoretyczna (oceniana na podstawie analizy czynnikowej) i kryterialna (porównanie grupy kontrolnej z kliniczną, a także korelowanie wyników skali DECA z innymi narzędziami: Kwestionariuszem Temperamentu EAS-C, Skalą Poczucia Kontroli u Dzieci Przedszkolnych B. Szmigielskiej oraz Arkuszem Obserwacyjnym Dziecka Przedszkolnego M. Przetacznikowej).

Skala Pomiaru Prężności SPP-25 (Ogińska-Bulik i Juczyński 2008) bada prężność psychiczną, rozumianą jako „względnie trwałą dyspozycję, determinującą proces elastycznej adaptacji do ciągle zmieniających się wymagań życiowych” (Juczyński i Ogińska-Bulik 2008: 39). Zdaniem autorów skali, można ją utożsamiać także z odpornością psychiczną. Skala ma charakter samoopisowy, przeznaczona jest dla osób dorosłych. Składa się z 25 stwierdzeń, ocenianych na pięciostopniowej skali typu Likerta. Kwestionariusz SPP-25 pozwala na określenie ogólnego poziomu prężności osoby badanej (wynik ogólny), a także na przyjrzenie się natężeniu jej pięciu komponentów: (1) wytrwałości i determinacji w działaniu (*Wytrwałość*), (2) otwartości na nowe doświadczenia i poczucia humoru (*Otwartość*), (3) kompetencji osobistych do radzenia sobie i tolerancji negatywnych emocji (*Radzenie sobie*), (4) tolerancji na niepowodzenie i traktowanie życia jako wyzwania (*Tolerancja porażek*) oraz (5) optymistycznego nastawienia do życia i zdolności mobilizowania się w trudnych sytuacjach (*Optymizm*). Wyniki można wyrażać w skali stenowej (1–4 niska, 5–6 przeciętna, 7–10 wysoka prężność). Rzetelność dla całej skali wynosi $\alpha = 0,89$, dla poszczególnych podskal od 0,67 do 0,75. Potwierdzenie trafności kryterialnej uzyskano, porównując SPP-25 z kwestionariuszami mierzącymi osobowość (NEO-FFI), inteligencję emocjonalną (INTE), pozytywny i negatywny afekt (PANAS), preferowane strategie radzenia sobie ze stresem (Mini-COPE) i satysfakcję z życia (SWLS), a analiza confirmacyjna potwierdziła pięcioczynnikową strukturę narzędzia.

Wyniki

Związki między odpornością psychiczną dzieci i rodziców

Aby oszacować odporność dzieci w oparciu o miary obserwacyjne wypełniane przez rodziców uśredniono wyniki skali DECA otrzymane dla poszczególnych dzieci. Następnie przeprowadzono analizę korelacji tych uśrednionych miar odporności dzieci z odpornością rodziców mierzoną skalą SPP-25. Okazało się, że odporność psychiczna rodziców dodatnio korelowała ze wszystkimi wymiarami odporności dzieci. Odporność matek korelowała z *Inicjatywą* ($\tau = 0,27$, $p < 0,001$), *Samokontrolą* ($\tau = 0,27$, $p < 0,001$), *Przywiązaniem* ($\tau = 0,25$, $p < 0,001$) oraz wskaźnikiem *Czynników Ochronnych* ($\tau = .27$, $p < .001$). Nie stwierdzono korelacji z *Zachowaniami Problemowymi* ($\tau = -0,04$, $p = 0,514$). Podobnie, odporność ojców dodatnio korelowała z *Inicjatywą* ($\tau = 0,23$, $p < 0,001$), *Samokontrolą* ($\tau = 0,28$, $p < 0,001$), *Przywiązaniem* ($\tau = 0,23$, $p < 0,001$) i *Czynnikami Ochronnymi* ($\tau = 0,25$, $p < 0,001$), ale nie z *Zachowaniami Problemowymi* ($\tau = 0,10$, $p = 0,08$). Co ciekawe, odporność psychiczna matek i ojców korelowały ze sobą wzajemnie ($\tau = 0,30$, $p < 0,001$), co może sugerować, że partnerzy wzajemnie wpływają na swoją odporność psychiczną, lub że osoby wybierają partnerów o podobnym poziomie odporności psychicznej.

Dokonano również analizy poszczególnych aspektów odporności psychicznej rodziców: *Wytrwałości*, *Otwartości*, *Radzenia sobie*, *Tolerancji porażek* oraz *Optymizmu*. Wyniki wskazują na umiarkowane, dodatnie korelacje wszystkich aspektów odporności psychicznej rodziców ze wszystkimi czynnikami odporności dzieci (*Inicjatywą*, *Samokontrolą*, *Przywiązaniem* oraz *Czynnikami Ochronnymi*), ale nie z ich zachowaniami problemowymi. Korelacje przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Korelacje tau-b Kendalla między aspektami odporności psychicznej rodziców i dzieci

	Wytrwałość	Otwartość	Radzenie sobie	Tolerancja porażek	Optymizm
Inicjatywa	0,327**	0,366**	0,346**	0,312**	0,303**
Samokontrola	0,293**	0,419**	0,379**	0,380**	0,349**
Przywiązanie	0,285**	0,373**	0,297**	0,325**	0,287**

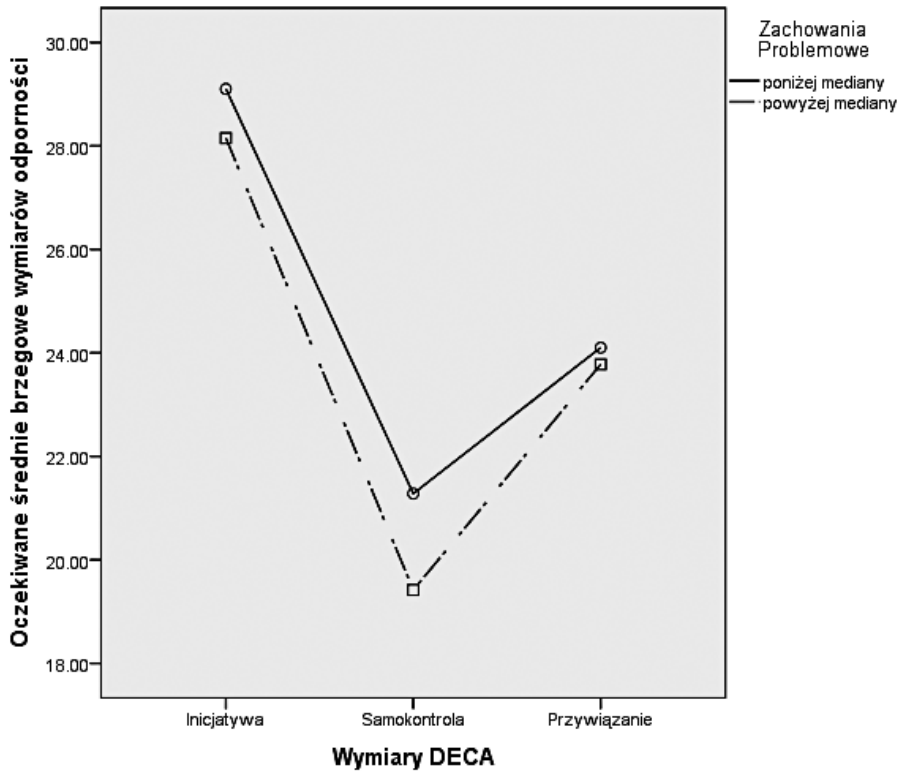
	Wyrwałość	Otwartość	Radzenie sobie	Tolerancja porażek	Optymizm
Czynniki Ochronne	0,308**	0,411**	0,349**	0,348**	0,319**
Zachowania Problemowe	0,080	-0,017	0,029	0,053	0,049

Uwaga: ** wskazuje korelacje istotne przy $p < 0,001$.

Źródło: opracowanie własne

Następnie podzielono dzieci pod względem mediany wyników dla skali *Zachowań Problemowych*, aby zbadać różnice między dziećmi z wyższym i niższym ich natężeniem. Przeprowadzono analizę profilową odporności tych dwóch grup dzieci. W badaniu nie stwierdzono istotnych różnic w profilach odporności pomiędzy dziećmi z wyższym i niższym poziomem zachowań problemowych ($F(1,127) = 1,407$, $p = 0,238$, $\eta^2p = 0,011$). Profile były jednakże nierównoległe (interakcja Profil * *Zachowania Problemowe* istotna, $F(2,254) = 3,576$, $p = 0,029$, $\eta^2p = 0,027$), jednakże efekt ten był marginalny. Porównania parami wykazały, że jedynym istotnym czynnikiem odróżniającym te grupy była Samokontrola ($M = 21,28$, $SE = 0,54$ dla dzieci z niższym poziomem zachowań problemowych vs. $M = 19,42$, $SE = 0,58$ dla dzieci z wyższym poziomem tych zachowań, $p = 0,019$). *Inicjatywa* ($p = 0,40$) oraz *Przywiązanie* ($p = 0,72$) nie różniły się istotnie między tymi grupami. Profile przedstawiono na wykresie 1.

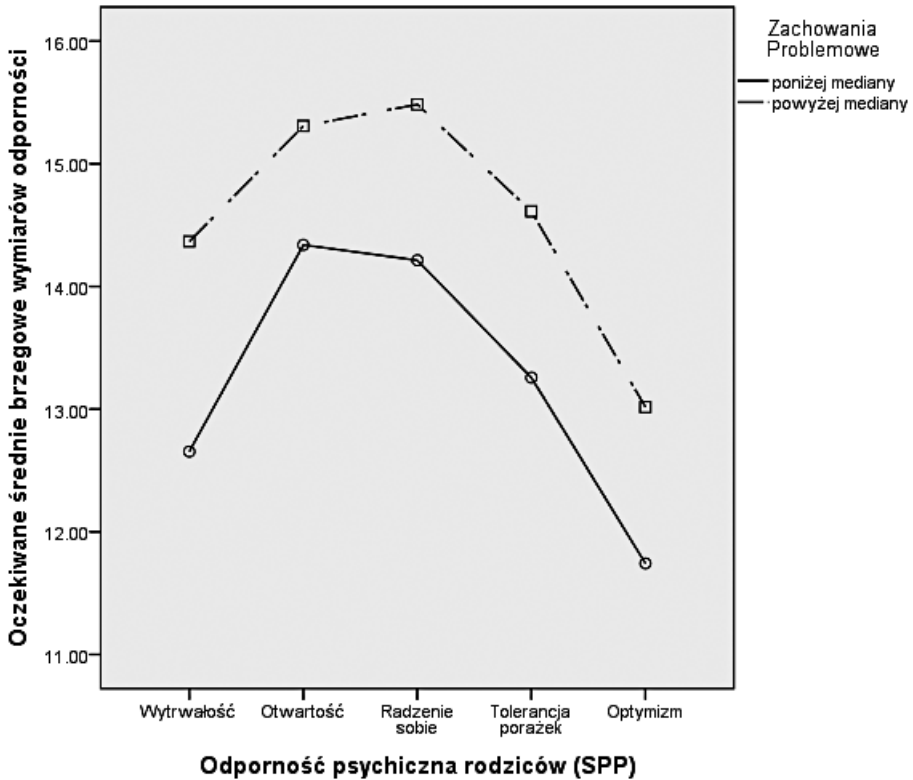
Wykres 1. Profile odporności psychicznej dzieci z niższym i wyższym poziomem zachowań problemowych

Źródło: opracowanie własne

Podobną analizę profilową przeprowadzono w celu porównania profili odporności psychicznej rodziców dzieci o niższym i wyższym (od mediany) poziomie zachowań problemowych. Okazało się, że profile te nie różniły się w sposób istotny ($F(1,126) = 3,527, p = 0,063, \eta^2p = 0,027$) oraz że były równoległe (interakcja *Zachowania Problemowe * Odporność Psychiczna Rodziców* nieistotna, $F(2.954,372.239) = 1.101, p = 0,348, \eta^2p = 0,009$). Porównania parami wskazały, że *Wytrwałość* była istotnie wyższa u rodziców dzieci z wyższym poziomem Zachowań Problemowych ($M = 14,367, SE = 0,534$ vs. $M = 12,654, SE = 0,501, p = 0,021$), natomiast pozostałe aspekty odporności rodziców nie różniły się istotnie między grupami (wszystkie $p > 0,05$). Profile przedstawiono na wykresie 2.

Wykres 2. Profile odporności psychicznej rodziców dzieci z niższym i wyższym poziomem zachowań problemowych

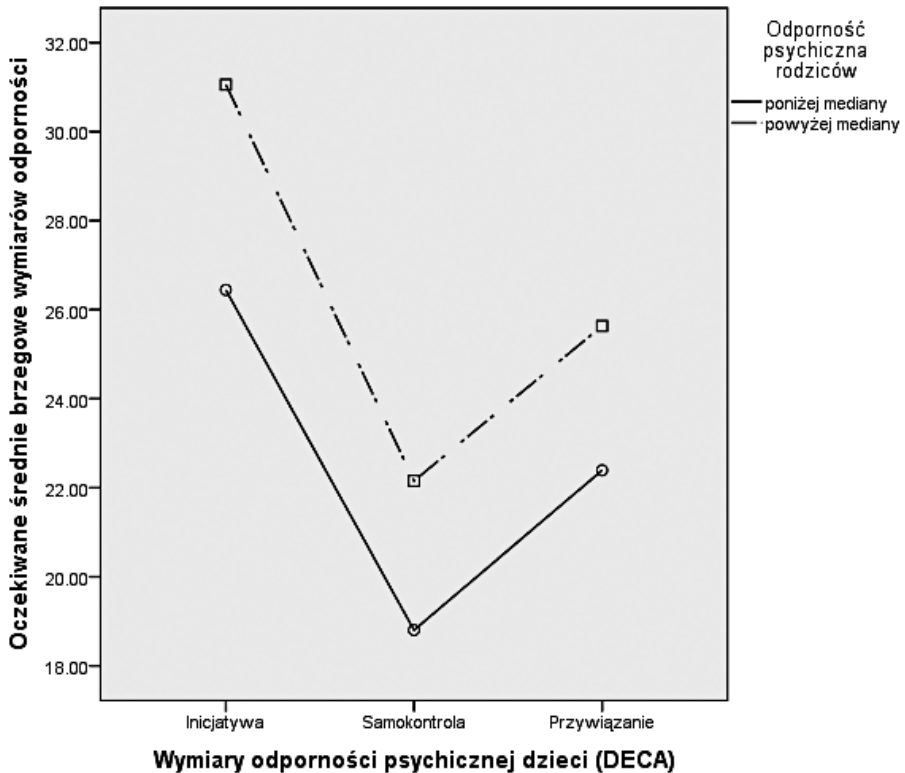

Źródło: opracowanie własne

Następnie porównano profile odporności dzieci w zależności od odporności rodziców. W tym celu najpierw obliczono średnią odporność obojga rodziców w oparciu o skalę SPP-25, a następnie zdychotomizowano wynikową zmienną względem mediany, uzyskując grupy rodziców o wyższej i niższej odporności psychicznej. Zgodnie z wcześniej prezentowanymi analizami korelacji, wyniki wskazywały, że dzieci rodziców o wyższej i niższej odporności w sposób istotny różnią się wymiarami własnej odporności ($F(1,127) = 20,73$, $p < 0,001$, $\eta^2p = 0,14$). Porównania parami wskazały, że różnica ta była istotna dla wszystkich trzech wymiarów odporności dzieci: *Inicjatywy* ($M = 31,05$, $SE = 0,76$ u dzieci bardziej odpornych rodziców vs. $M = 26,44$, $SE = 0,72$ u dzieci mniej odpornych rodziców, $p < 0,001$), *Samokontroli* ($M = 22,16$, $SE = 0,54$ vs. $M = 18,80$,

SE = 0,52, $p < 0,001$) oraz *Przywiązania* ($M = 25,63$, SE = 0,60 vs. $M = 22,39$, SE = 0,58, $p < 0,001$). Profile przedstawiono na wykresie 3.

Wykres 3. Profile odporności dzieci bardziej i mniej odpornych rodziców

Źródło: opracowanie własne

Inne czynniki wspierające odporność zarejestrowane w badaniu

Uczęszczanie na zajęcia nadobowiązkowe sprzyjało *Inicjatywie* ($M = 30,16$, SE = 5,0 dla dzieci uczęszczających vs. $M = 26,59$, SE = 5,29 dla nieuczęszczających, $t(118) = 2,947$, $p = 0,004$) oraz *Czynnikom Ochronnym* ($M = 76,30$, SE = 11,80 vs. $M = 69,78$, SE = 11,93, $t(118) = 2,298$, $p = 0,023$), ale nie miało związku z *Samokontrolą*, *Przywiązaniem* ani *Zachowaniami Problemowymi* (wszystkie $p > 0,05$).

Doświadczenie trudnych zdarzeń życiowych wiązało się z niższym poziomem wszystkich aspektów odporności psychicznej: *Inicjatywy* ($M = 26,56$, $SE = 6,77$ przy trudnych zdarzeniach vs. $M = 30,31$, $SE = 4,66$ przy braku trudnych zdarzeń, $t(38,458) = 2,818$, $p = 0,008$), *Samokontroli* ($M = 18,83$, $SE = 4,68$ vs. $M = 21,59$, $SE = 3,50$, $t(40,207) = 2,965$, $p = 0,005$), *Przywiązania* ($M = 23,06$, $SE = 4,73$ vs. $M = 25,07$, $SE = 3,79$, $t(41,923) = 2,114$, $p = 0,041$) oraz *Czynników Ochronnych* ($M = 68,46$, $SE = 15,28$ vs. $M = 76,97$, $SE = 10,70$, $t(38,811) = 0,007$), jednakże nie miało związku z poziomem *Zachowań Problemowych* ($t(119) = 1,315$, $p = 0,191$).

Doświadczenie trudnych zdarzeń życiowych wiązało się ponadto z niższym poziomem odporności psychicznej matek ($M = 66,17$, $SE = 17,63$ vs. $M = 72,75$, $SE = 11,24$, $t(119) = 2,388$, $p = 0,019$) oraz bliskim istotności, podobnym negatywnym efektem dla ojców ($M = 61,80$, $SE = 33,48$ vs. $M = 75,02$, $SE = 22,70$, $t(38,172) = 2,015$, $p = 0,051$).

Uczęszczanie do żłobka nie miało związku z poziomem żadnego z aspektów odporności (wszystkie $p > 0,30$).

Płeć dzieci w niewielki sposób wiązała się jedynie z poziomem *Zachowań Problemowych* ($M = 10,49$, $SE = 4,34$ u dziewczynek vs. $M = 12,55$, $SD = 5,09$ u chłopców, $t(127) = 2,465$, $p = 0,015$).

Dyskusja

Ważnym wynikiem uzyskanym w prowadzonych badaniach była obserwacja, że odporność psychiczna rodziców dodatnio korelowała ze wszystkimi wymiarami odporności psychicznej dzieci. Większość modeli formowania się zasobów odpornościowych u dzieci podkreśla znaczenie stwarzania im warunków do rozwijania inicjatywy, samodzielności, zaufania do innych oraz optymizmu (Constantine i in. 1999; Grotberg 2000; Prince- Embury 2008). Rodzice charakteryzujący się wysokim poziomem wytrwałości, otwartości na nowe doświadczenia, optymizmem oraz dobrą tolerancją porażek, którzy umieją radzić sobie z wyzwaniem, stają się wzorem dla swoich dzieci. Poprzez naśladownictwo, przejmowanie sposobów działania w sytuacjach zadaniowych i problemowych dzieci podążają drogą wskazaną przez rodzica. Niezwykle ciekawym wynikiem jest ponadto korelacja pomiędzy poziomem odporności psychicznej matek i ojców. Wynik ten jest interesujący z kilku względów, gdyż może wskazywać na preferencje w doborze intymnym osób dorosłych oraz może obrazować efekt wzajemnego upodabniania w toku ich wspólnego życia. Z punktu widzenia korzyści, jakie z tego płyną dla dziecka, jest faktem niezaprzeczalnym, że silny, odporny rodzic stwarza bardzo dobre warunki dla rozwoju swojego potomstwa. Dojrzały, odporni dorośli

tworzą bowiem rodzinę, która sobie dobrze radzi, czego również wychowujące się w niej dzieci mogą się nauczyć (Mackay 2003).

Odporny psychicznie dorosły może być bardziej kompetentnym rodzicem, radząc sobie w sposób adaptacyjny z trudnymi sytuacjami, jakie zdarzają się w życiu każdej rodziny (Taylor i Conger 2017). W standardach wychowawczych mieszczą się również wymagania i oferty aktywności. Uzyskane wyniki wykazały pozytywny związek dodatkowych zajęć pozaprzedzkolnych z poziomem inicjatywy u dzieci, co obrazuje znaczenie dodatkowej stymulacji, ale także podejmowania nowych wyzwań dla rozwoju odporności psychicznej dziecka. Dzieci, które brały regularny udział w zajęciach klubów, kółek, warsztatów były bardziej aktywne, pomysłowe, przejawiały więcej spontanicznej inicjatywy.

Z kolei na osłabienie odporności psychicznej dzieci i rodziców wpływają trudne zdarzenia życiowe, których doświadcza rodzina. W przypadku dzieci tego rodzaju przeżycia (choroba, śmierć, wypadek w rodzinie) obniżają nie tylko globalny poziom odporności, ale również jej czynniki składowe. A więc dziecko staje się mniej aktywne i pomysłowe, może słabiej kontrolować swoje zachowanie oraz stać się nieufne społecznie. Wpływ doświadczeń trudnych na odporność dziecka podkreślają badania nad rodzinami alkoholowymi (Grzegorzewska 2013).

Kolejny ciekawy wynik uzyskany w badaniu wskazuje na brak związku między występującymi w okresie przedszkolnym zachowaniami niepokojącymi (np. wybuchy złości, płaczliwość, wulgaryzmy) a odpornością psychiczną tak dzieci, jak i ich rodziców. Oznacza to, że generalnie zarówno u dzieci bardziej i mniej odpornych występowały takie zachowania. Pokazuje co więcej, że zarówno rodzice bardziej i mniej odporni posiadają dzieci, które przejawiają zachowania problemowe. Jedynym wymiarem różnicującym była samokontrola – wyższa w grupie dzieci o niższym poziomie zachowań niepokojących, co obrazuje lepsze możliwości opanowania impulsów i dostosowania się do wymagań społecznych. Natomiast w przypadku rodziców zauważono, iż wytrwałość była istotnie wyższa u rodziców dzieci z wyższym poziomem zachowań problemowych. Ten wynik z kolei mówić może o ich zasobach cierpliwości w dążeniu do zmian, co w przypadku wymagającego dziecka jest szczególnie wskazane.

Zachowania problemowe w okresie dzieciństwa kojarzone są częściej z płcią męską i rzeczywiście uzyskane wyniki wskazują na nieznacznie wyższy poziom takich zachowań u chłopców. Badania okresu dzieciństwa przynoszą niejednoznaczne wyniki w tym zakresie: część podkreśla brak istotnych różnic pomiędzy płciami (LeBuffe i Naglieri 1999), inne natomiast pokazują więcej zachowań agresywnych i niedojrzałych u chłopców. Może wynikać to z odmiennych oczekiwań wobec zachowań dzieci obu płci, zróżnicowanych standardów rodziny i przedszkola.

Czynnikiem, który okazał się nie mieć znaczenia dla odporności psychicznej dziecka, było jego zdrowie somatyczne. Badania wskazujące na korelacje pomiędzy

zdrowiem a zasobami odpornościowymi wskazują zwykle na choroby chroniczne lub niepełnosprawność. Ponieważ w przypadku badanych dzieci nie było takich przypadków, otrzymany wynik możemy uznać za zgodny z istniejącym stanem wiedzy.

Wnioski

1. Zasoby odporności psychicznej rodziców pozostają w silnym, pozytywnym związku z odpornością psychiczną ich dzieci, tak w ujęciu całościowym, jak i w przypadku czynników składowych jak inicjatywa, samokontrola oraz przywiązanie.
2. Nie stwierdzono korelacji pomiędzy zachowaniami niepokojącymi u dzieci a ich własną odpornością psychiczną oraz pomiędzy zachowaniami niepokojącymi u dzieci a odpornością psychiczną ich rodziców.
3. Dzieci rodziców o wysokim poziomie odporności psychicznej różnią się istotnie w zakresie własnej odporności od dzieci rodziców charakteryzujących się niskim poziomem tego zasobu.
4. Dzieci o wysokim poziomie zachowań niepokojących nie różnią się istotnie pod względem odporności psychicznej od dzieci o niskim poziomie tych zachowań.
5. Upowszechnianie wiedzy o znaczeniu posiadania i rozwijania zasobów odporności psychicznej rodziców dla zdrowia psychicznego ich dzieci powinno odbywać się zarówno drogą społecznej popularyzacji wiedzy, jak i pedagogizacji rodziców w przedszkolu.
6. Dalsze badania nad związkami zasobów społeczno-emocjonalnych pomiędzy dziećmi a dorosłymi mogłyby dotyczyć również nauczycieli, którzy tworząc kolejny po rodzinie ważny kontekst wychowawczy, z pewnością wpływają na odporność psychiczną swoich podopiecznych.

Bibliografia

- Conger R.D., Conger K.J. (2002). *Resilience in midwestern families: Selected findings from the first decade of a prospective, longitudinal study*, „Journal of Marriage and Family”, nr 64, s. 361–373, DOI:10.1111/j.1741-3737.2002.00361.x.
- Constantine N., Benard B., Diaz M. (1999). *Measuring protective factors and resilience traits in youth: The Healthy Kids Resilience Assessment*, „American Psychologist”, nr 55, s. 647–654.
- Coyle J., James P. (2011). *Resilient Families Help Make Resilient Children*, „Journal of Family Strengths”, nr 11(1, 5), s. 1–18.

- Fröhlich-Gildhoff K., Rönnau M., Dörner T., (2008). *Eltern stärken mit Kursen in Kitas*. Munchen, Basel: Ernst Reinhardt Verlag.
- Garnezy N. (1993). *Children in poverty: Resilience despite risk*, „Psychiatry”, nr 56, s. 88–98.
- Gavidia-Payne S., Denny B., Davis K., Jackson M.S. (2015). *Parental resilience: A neglected construct in resilience research*, „Clinical Psychologist”, nr 19(3), s. 111–121, DOI:10.1111/cp.12053.
- Grotberg E. (2000). *Zwiększanie odporności psychicznej, wzmacnianie sił duchowych*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie ŻAK.
- Grzegorzewska I. (2013). *Odporność psychiczna dzieci alkoholików*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- LeBuffe P.A., Naglieri J.A. (1999). *The Devereux Early Childhood Assessment (DECA): A measure of within-child protective factors in preschool children*, „National Head Start Association Dialog”, nr 3, s. 75–80.
- Mackay, R. (2003). *Family resilience and good child outcomes: An overview of the research literature*, „Social Policy Journal of New Zealand”, nr 20, s. 98–118.
- Masten A. (2001). *Ordinary Magic. Resilience Process in Development*, „American Psychologist”, nr 56(3), s. 227-238.
- McCubbin H.I., Thompson A.I., McCubbin M. (2001). *Family Measures: Stress, Coping and Resiliency*. Hawaii: Kamehameha Schools.
- Ogińska-Bulik N., Juczyński Z. (2008). *Skala pomiaru prężności – SPP-25*. „Nowiny Psychologiczne”, nr 3, s. 39–56.
- Pilecka W., Fryt J. (2011). *Teoria dziecięcej odporności psychicznej*, [w:] W. Pilecka (red.), *Psychologia zdrowia dzieci i młodzieży, Perspektywa kliniczna*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 48–68.
- Prince-Embury S. (2008). *Resilience scales for children and adolescents, psychological symptoms and clinical status in adolescents*, „Canadian Journal of School Psychology”, nr 23, s. 41–56.
- Sikorska I. (2016). *Odporność psychiczna w okresie dzieciństwa*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Taylor Z., Conger R.D. (2017). *Promoting Strengths and Resilience in Single-Mother Families*, „Child Development”, nr 88(2), s. 350–358.
- Walsh F. (2006). *Strengthening family resilience (2nd ed.)*. New York: Guilford Press.
- Walsh F. (2016a). *Applying a family resilience framework in training, practice and research: Mastering the art of the possible*. „Family Process”, nr 55, s. 616–632.
- Walsh F. (2016b). *Family resilience: A developmental systems framework*, „European Journal of Developmental Psychology”, nr 42(1), s. 1–18, DOI: 10.1080/17405629.2016.1154035.
- Windle G., Bennett K.M., Noyes J. (2011). *A methodological review of resilience measurement scales*, „Health and Quality of Life Outcomes”, nr 9(8), s. 1–18, DOI: 10.1186/1477-7525.

ADRES DO KORESPONDENCJI

Iwona Sikorska
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
e-mail: i.sikorska@uj.edu.pl

Magdalena Adamczyk-Banach
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
e-mail: magdalena.adamczyk@doctoral.uj.edu.pl

Michał Polak
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
e-mail: mateusz.polak@uj.edu.pl